

ABDULLA ŞAIQIN SOSIAL-FƏLSƏFİ VƏ İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
faikalekperov@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *Fəlsəfə tarixi, sosial fəlsəfə, fəlsəfi romantizm, türkçülük, turançılıq.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *История философии, социальная философия,
философский романтизм, тюркизм, туранизм.*

KEY WORDS: *History of philosophy, social philosophy, philosophical romanticism,
Turkism, Turanism.*

Giriş

Tiflisdə anadan olan Abdulla Şaiq (1881-1959) əvvəlcə altısinifli ruhani məktəbində oxumuş, daha sonra Xorasanda təhsil almışdır. 1900-cü illərin əvvəllərində Bakıya köçən şair Nəriman Nərimanovun məsləhəti ilə türk dilinin qrammatikasını, metodikasını öyrənmiş, 1901-ci ildə “Türk dili” müəllimi statusunu qazanmışdır. O, 1901-1906-cı illərdə Həbibəy Mahmudbəyovun müdiri olduğu altısinifli şəhər məktəbində, Sabunçuda altıillik məktəbdə, Progimnaziyada işləmişdir. 1906-cı ilin sentyabrından yeddinci Rus-Tatar, 1908-cı ildən Bakı Realnı məktəblərində dərs deyən Şaiq, 1906-cı ilin avqustunda və 1907-ci ildə keçirilən türk müəllimlərinin I və II qurultaylarında iştirak etmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılayan Şaiq “Azərbaycan” dövlət qəzetinin səhifələrində məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında çıxış etmişdir. O, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yaranması ilə bağlı “Tələbə həyatı” pyesini yazmış, “Əsrimizin qəhrəmanları” adlı yarımçıq romanını tamamlamışdır.

27 aprel işğalından sonra da ədəbi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən Abdulla Şaiq pedaqoji kurslarda, texnikumlarda və məktəblərdə dərs demiş, mədəni-maarif işlərinə yardım etmişdir. 1923-cü ildə onun ədəbi-pedaqoji fəaliyyətinin 20 illiyi təntənə ilə qeyd edilmiş, çalışdığı gimnaziya “Şaiq nümunə məktəbi” adlandırılmışdır. O, sovet dövründə “Vəzifə”, “Əsəbi adam” kimi hekayələr, eləcə də “Eloğlu”, “Vətən”, “Fitnə”, “Qaraca qız” kimi pyeslər yazmış, maarif və mədəniyyət haqqında bir sıra məqalələri ədəbi mühitdə maraqla qarşılanmışdır. Onun sufizm, təsəvvüf, hürufilik haqqındakı araşdırma və axtarışları da maraqlıdır.

Abdulla Şaiq 1959-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Sosial-fəlsəfi görüşləri və romantizm

A.Şaiqin sosial-fəlsəfi görüşlərində dünyaya, cəmiyyətə və insana münasibət mühüm yer tutmuşdur. Onun bu fikirlərində cəmiyyətin və insanların gələcəyinə utopik ümidlər var. Şaiq inanırdı ki, insan ancaq gələcəyə bəslənən ümidlərlə ayaqüstə durub inkişaf edə bilər. O yazırdı:

*Oynatmaqdadır qəlbimi atəşli bir ahəng,
Vulkan kimi püskürmədə ətrafə şərəərə.
Nolmuş ki, yaxırsan məni sən, ey dil-parə?
Etmişmi həyatı bu mühitin sənə də təng?
Müzlim gecə, ətrafı bulud, çən bürüyərkən,*

*Göz yaşlarımızın bəslədiyi ey gözəl ümid,
Qarşında təcəssüm edərək ver mənə təyid,
Bu zülmət ilə sübhə qədər ta vuruşum mən [1, s.13].*

Şaiq XX əsrə xitab etdiyi şeirində də daha çox utopik düşüncələrə dalır, ondan çox şeylər gözlədiyini etiraf edir. Doğrudur, onun gəlişi ilə ilk illərdə böyük bir qorxu və xaos hökm sürmüşdür. Ancaq Şaiq ümid edir ki, artıq bütün bunlar geridə qalacaq və XX əsr bütün bəşəriyyətin ümidini doğruldacaqdır:

*Qaldır buludlu pərdələri, anlasın cəhan
Sönməz günəşmi, ya qara bir kölgədir doğan?
Varmı ümid bir daha feyzü səadətə?
Ya çəkmədə bizi yenə girdabi-zillətə?
Bu qırmızı şafəqlər içində nihan-nihan
Doğmazmı nur, mehr, məhəbbət cəhan, cəhan?! [1, s.13].*

Onun diqqəti cəlb edən şeirlərindən biri də “Hamımız bir Günəşin zərrəsiyik”dir. Əslində, bütün insanların bir Günəşin zərrəsi olması insanlıq fəlsəfəsinin təzahürüdür. İnsanlar tək bir Günəşin zərrəsi olub, müxtəlif dillərə və dinlərə bölünüb ayrı-ayrı yerlərdə məskən saldıqlarını bilməli, bir-biriləri ilə savaşağı dayandırmalıdır. Şair deyir:

*Hamımız bir günəşin zərrəsiyik!
Hamımız bir yuva pərvərdəsiyik!
Ayıramaz bizləri təğyiri-lisan,
Ayıramaz bizləri təbdili-məkan.
Ayıramaz bizləri İncil, Quran,
Ayıramaz bizləri sərhəddi-şəhan,
Ayıramaz bizləri ümmanü-mühit,
Ayıramaz bizləri səhratyi-bəsit,
Ayıramaz bizləri həşmətli-cibal,
Ayıramaz: şərq, cənub, qərb, şimal.
Yetər kimü-ədavət daşımaq,
Qoxumuş məzhəblərdə yaşamaq,
Uzadın dəsti-üxüvvət sıqalım,
Qəlbimizdə yaşasın mehrü vəfa
Verəlim bir-birinə dəsti-vəfa [1, s.29].*

Başqa bir şeirində də Şaiq əsas diqqəti Günəşin üzərinə salaraq bütün insanları onun ətrafında birləşərək qaranlığı, şəri dəf etməyə çağırır:

*Günəş həp doğsun da həqq eşqinə, heç sönməsin!
Şən-şən yurtlar bir qaranlıq məzarlığa dönməsin!
Bən istərim ki, şu Günəş yıldızları dinlətsin!
Üfüqlərə çökən qara bulutları inlətsin!
Bən istərim şu Günəşə bütün yer, göy tapınsın!
Qurd-quzu həp bir otlasın, bir yatağa sığınsın!
Şu Günəşdən vulkan kibi həyat coşsun, qaynasın!
Dört yanımda həp yıldırım çaksın, şimşək oynasın!
O Günəşdir iştə bənim taleymın ülkəri! [1, s.29]*

Mütəfəkkir “Həyat-sevməkdir” şeirində isə yazır ki, insanlar öz düşüncələrindəki xəyallarını real həyatı anlayıb onu sevməklə gerçəkləşdirə bilər:

*Həyat - sevmək, pəriciyim, sənin üçün yaşamaq,
Gecə-gündüz çalışaraq sənə qovuşmaq ancaq.
Bax, bu dadlı həqiqəti həp sən mənə anlatdın,
Acı, sönlük həyatıma işıq saçdın, bal qatdın.
Sən sevdirdin o iyrənib çeynədiyim həyatı,
Gözümdə sən şirinlətdin bu isli kainatı.
Mənə yeni həyat verən, günəş verən sənsən, sən!
Sevmək - işlə yaşamaqdır, yaşamayır sevməyəm! [1, s.66]*

Fəlsəfə tarixçisi, dosent Müstəqil Ağayev hesab edir ki, Abdulla Şaiq həyatın mənasını yalnız xoş güzərandə və qayğısız yaşamaqda görməmiş, bir növ, şüurlu bir varlıq kimi insanın digər canlılardan fərqliliyini göstərməyə çalışmışdır. “Abdulla Şaiqə görə, həyatın mənası xoş güzərandə və qayğısız yaşamaqda deyil. Heyvanlar çəmənliklərdə qayğısız yaşayır. Bəs insan həyatı ilə bunun arasındakı fərq nədən ibarətdir? Əlbəttə, məqsədin olub-olmaması da bu fərqlə daxildir. Lakin insan heyvandan fərqli olaraq, təkcə qidalanmır, eyni zamanda təbiətdən ilham alır, zövq alır, təsirlənir və ona qarşılıqlı təsir göstərir. Bu prosesin özü insanda həyatı davam etdirmək, onu dəyişdirmək, ondan daha səmərəli şəkildə istifadə etmək həvəsini, arzusunu oyadır, gücləndirir” [2, s.99].

Şaiq “Göbələk” adlı hekayəsində müqəddəs amallarla yaşayan insanla “heyvani” hisslərlə yaşayan insanın fərqliliyini göstərməyə çalışmışdır. Hekayədəki obrazlardan biri -Qulu bəy yalnız yemək, gəzmək, kef-damaq sürmək üçün yaşamağın önəmini irəli sürür, hətta öz valideynlərini “köhnə” fikirli adlandıraraq onların tez ölməsini arzulayır, eqoist düşüncələrini gizlətmir [3, s.41-42]. Burada Şaiqi vahiməyə salan insanın artıq övladlıq keyfiyyətinin də üstündən xətt çəkərək, özünü tamamilə “heyvani”, hətta şeytani hisslərə təslim etməsidir.

Bu kimi halların insanlığa zidd olduğunu, doğru yol olmadığını əsaslandırmağa çalışan Şaiqə görə, dünyada insan üçün ən qiymətli, əvəzsiz bir şey varsa, o da sadəlikdir, humanist olmaqdır. Bir sözlə, insan gərək “şeytani” hisslərdən uzaq dursun, “mələk” olsun, yəni özünü humanist aparsın. Bu mövzunu “İblisin hüzurunda” hekayəsində davam etdirən Şaiq yazırdı ki, son dövrlərdə insanın daxilindəki ikilik, yəni şeytani və insani hisslər arasında mübarizə səngimədən daha da güclənəkdədir. Hekayənin məzmununa əsasən, hazırda dünyada elə bir vəziyyət yaranıb ki, insanların yoldan çıxması üçün İblisə və onun övladlarına ehtiyac qalmayıb, insanların çoxu şərəf və mənliliyini unutduqları üçün artıq sərbəst buraxılmalıdırlar. Ona görə də İblis artıq insanları yoldan çıxarmağa nail olmuş övladlarına kef məclisi düzəldib, istirahət vermək istəyir. Ancaq İblisin bəzi övladları bu fikirlə razılaşmır, istirahətə çıxmaq istəmir və insanların sərbəst buraxılmasına da etiraz edirlər: “Şah baba, biz ancaq insanları istədiyimiz kimi gördüyümüz zaman rahatlanırıq. Əsrlərdən bəri çəkdiyimiz min cür zəhmət, qurduğumuz min hiylə, saçdığımız min cür fitnə və fəsad nəticəsində insan oğlunu özümüzdə əsir etməyə müvəffəq olduq. İndi onları başlı-başına buraxmaq əql və hikmətə əsla müvafiq deyildir” [3, s.60].

Övladlarından bəzilərinin bu cür düşünməsi İblisi qayğılandırır. Bu zaman onun ən hiyləgər və fitnəkar oğlu olan Xənnas irəli çıxıb atasını sakitləşdirməyə çalışır. Xənnas iddia edir ki, artıq insanların haqq yoluna qayıtması, İblisin və onun övladlarının oyunlarından kənara çıxması mümkün deyil: “Böyük babamız!.. Mənim fikrimcə, bundan sonra onları tamamilə sərbəst buraxmaq olar. Zira ki, əkdüyümüz toxumlar o qədər dərin rişə atmış, qurduğumuz tor əl-ayaqları elə sarımış ki, insan bütün şərəf və mənliliyini unutmuşdur. Əsrlərcə onların ətrafına dolaşmasaq belə, alışmış olduqları adətlərindən əl çəkməzlər. Bir də bizsiz də onların içində o qədər iblislər yetişmişdir ki, onlar bizim yerimizi tuta bilər” [3, s.60-61]. Daha sonra sözlərini sübut etmək üçün Xənnas elə bir səhnə yaradır ki, burada insanlar bir-birinə kömək etmək əvəzinə, arxa çevirir, yardıma ehtiyacı olanlara yardım etmək əvəzinə ya qılıncdan keçirir, ya da xəsislik edirlər. Bütün bunlardan sonra İblis övladlarına üzünü tutaraq deyir ki, artıq insanlarda insanlıq qalmamışdır, mənliliklərini çoxdan unutmuşlar: “Oğullarım,

artıq şübhəm qalmadı. Oğlum Xənnas sözünü çox gözəl isbat etdi. İnsanın yaxşı sifətlərindən biri də verimdir. Biz həm də verim əli olan insanların qəlbini, vicdanını qaraltmaq və onları bu yoldan uzaqlaşdırmaq üçün çalışırıq. Kağız və mədən parçalarına tapınan və onu öz həmcinsindən qiymətli sayan, qardaşlıq və insanlıq duyğularını məhv etmiş olan bu insancıqlar üçün məəttəl olmağa dəyməz. Gedin, bir neçə il hər cür xidmətdən azadsınız” [3, s.62-63].

Şaiqin bu hekayəsində əsasən iki cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: onlardan birincisi, insanlığın ən mühüm şərtlərindən biri və başlıcası insanlara kömək etmək, çətin anlarda onların dadına çatmaq və yardım əlini uzatmaqdan ibarətdir. Müstəqil Ağayevə görə, Şaiq bu hekayəsində doğru görür ki, kimin verən əli yoxdursa, o, insan adına layiq deyildir. Ağayev yazır: “İslam dininin hökmlərinə görə də səxavət sahibləri Allah yanında ibadət sahiblərindən hörmətli və ucadırlar. Verim (səxavət) insanı bu dünyada və axirətdə ən yüksək məqama çatdırır. Əliaçıq və ürəyi geniş adamlar bu keyfiyyətləri ilə özlərini xaliqlərinə yaxınlaşdırmış və ona oxşamış olurlar. İnsanı dünyada səxavət qədər məşhurlaşdıran, sevdirən ikinci bir amil yoxdur. Lakin ədib təəssüflə bildirir ki, insanlar bu keyfiyyətlərdən uzaq olduqları üçün İblis və Xənnasın hörmətini, rəğbətini qazanmışlar. Onlar isə insanlığı məhv etmək, Allahdan intiqam almaq üçün bütün səylərini bu istiqamətə yönəlmişlər. Müvəffəqiyyət qazandıqları, insanların qəlbindəki mərhəmət və şəfqət hissini dondurduqları üçün İblis tərəfindən bir neçə illiyə hər cür xidmətdən azad olunurlar” [2, s.106].

M.Ağayevə görə, sözügedən hekayədə ikinci cəhət ondan ibarətdir ki, Şaiq İblisin öz oğulları ilə etdiyi söhbətini, onların özləri barəsində atalarına verdikləri hesabatı, Xənnasın təşkil etdiyi ibrətamiz səhnəni göstərməklə, insanlığa dəymiş zərbənin böyüklüyünü və bu zərbənin insanın özü tərəfindən endirildiyini bildirmək istəmişdir: “İnsanın ağılı, şüuru elə bir səviyyəyə enmişdir ki, artıq ona heç bir İblis, heç bir Xənnas mane olmaq istəmir. İnsan həm İblisi, həm də Xənnası əvəz etmişdir. Əsl müsibət, əsl bəla da buradan baş verir. İnsanın özünün özünə etdiklərini heç bir düşmənlə edə bilməz” [2, s.107].

Bizcə, Şaiq “İdeal və insanlıq” pyesində də insanlıq məsələsinin mahiyyətini açmağa çalışır, “mələk” və “şeytan” arasında qalan insanın hansı yolu seçməsinin önəmindən danışır. Burada “İnsanlıq” üçün problem oğlu “İdeal”ın “xəstə” və ümitsiz olmasıdır. Üstəlik, “İnsanlıq”ın davamçısı olan “İdeal”ın belə vəziyyətdə olmasında ana rolundakı “İnsanlıq” günahkardır. Bir nurani “Qadın”ın dilindən Şaiq “İnsanlıq”a belə deyir:

*O sağalmaz səndəki xəstəliklə
Ürəyini, vicdanını təmizlə!
Hər tərəfin daş-qayadır, uçurum,
Sənə hakim olmuş həsəd, kin zulum.
Bunlar qidasını nəfsindən alır;
İdeal, İnsanlıq bundan alçalır.
Öz nəfsindən doğar fitnə, kin, qürur,
Sarıldığı hər çiçəyi soldurur [1, s.305].*

Şaiqə görə mübarizənin bir tərəfində Ədalət, Səadət, Mərhəmət, Vicdan, digər tərəfində isə Şeytan, Fəlakət və Zülm durmuşdur. Şeytan üzünü “İdeal”a tutaraq deyir ki, ona hər şey: mal-dövlət, məmləkətlər, şan-şöhrət qazandırmışdır. Ancaq bütün bunların müqabilində “İdeal” könlünü başqasına vermişdir. Zülm və Fəlakət də Şeytanın sözlərini təsdiq edirlər. “İdeal”ı müdafiə etmək istəyənlər, “İnsanlıq”ı susmağa səsləyən “Zülm” deyir:

*Sus, ey qarı, insanlıqdan mənə nə?
Sən ey miskin insanlığın anası,
Mənə yaddır bu sözlərin mənası.
Mənə şəxsi mənfətimdən danış,
Beşikdəyəkn oldum onunla tanış.*

*Mən tək onun ruhuyla bəslənmişəm,
Öz xeyrimi güdmək olmuşdur, peşəm.
Mən yaşayım, aləm məhv olsun, batsın,
Kaş, istəyim mənim vaxtında çatsın [1, s.308].*

“Bu aləmdə insan insan gəmirir. Yer, göy bütün qandır, ana, qandır, qan!” - deyər İdeal İnsanlığa sarılıraql onlardan uzaqlaşmaq istəyir. Ədalət, Səadət, Mərhəmət və Vicdandan yardım umur. Vicdan İdeala diqqətlə baxaraq deyir:

*Dəhşətlidir bu xəstənin əhvalı,
İnsanlığın ölgün, solğun ideali!
Milyon illik tarix alnında zahir,
Gələcək də dumanlıdır kim bilir?!
Halın isə acınacaq bir haldır [1, s.311].*

Ədalət, Səadət, Mərhəmət və Vicdan birləşərək Şeytan, Fəlakət və Zülmə qalib gəlirlər. İnsanlıq bundan sevinib İdeali bunu görməyə səsləyir, ancaq İdeal onu tələsməməyə çağırır:

*Hay, hay, ana, bu işığa aldanma!
Bir gül açılmaqla bahardır, sanma.
Barmağımın ucundan diqqətlə bax!
Qan içində üzür sərəsər afaq,
Yer, göy bütün atəş, dumandır, qandır,
Zülmün dəmir pəncəsi hökmrandır.
Vuran, boğan, ölən, əzən, əzilən,
Qovan, qaçan, düşən, kəsən, kəsilən.
Bunlar deyilmədir sənəin övladın?
Hamısı da vəhşi, zalım və azğın.
Hər yerdə bax insan insan gəmirir [1, s.314].*

İdeala görə, bunun çarəsi yalnız odur ki, hər bir insan özünü islah etsin:

*Var, ana, bu dərdə yalnız dərman,
İslah etsin özünü hər bir insan.
Uymasın öz içindəki iblisə,
Bir yamanlıq eyləməsin heç kəsə.
İnsanlığın mənasını öyrənsin,
Sağlam əqlə, təmiz qəlbə güvənsin.
Sarılsın bu sevimli qüvvətlərə,
Zülmətlərdən uzaqlaşsın bir kərə [1, s.314].*

Bunu dedikdən sonra İdeal İnsanlıqdan ayrılmaq istəyir, onu Ədalət, Mərhəmət və Vicdana tapşırır, onlardan bir an olsun ayrılmamağa, əmr və hökmlərinə itaət etməyə çağırır. İnsanlıq isə sonda deyir:

*Baxdıqca, ah, gözlərimə nur gəlir.
Uf, mələyim, sevgili idealım!
Sənsiz necə keçər həyatım, halım?!
Ey səadət, ey dostum, ey parlaq nur!
Anasına oğlunu tez qovuşdur! [1, s.316].*

Abdulla Şaiq 27 aprel işğalından sonra da insanlıqla bağlı romantik fikirlərini davam etdirmiş, ədalətsiz güc olan yerdə haqsızlığın önə çıxdığını yazmışdır. Şaiqə görə, dünyada güclülərin gücsüzləri əzdiyi bir dövrdə haqdan danışmaqdan çox ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır:

*Zor, güc hakim olan yerdə çiçəklənməz məhəbbət!
Ürək bir nur ocağıdır – qaranlıqdan xoşlanmaz.*

*Ruh ki həyat çırağıdır – sönər, o yerdə yanmaz.
Zülmətlə nur bir araya girməz, bu bir həqiqət!*

*İnsanlığa qüvvət deyil, qoy sevgi hakim olsun!
Qara qüvvət bir şam kimi əriyərək qoy sönsün!
Lügətlərdən zülmün adı gərək silinsin bütün!
İnsanlığın qəlbi, ruhu sevgilər ilə dolsun! [1, s.72]*

O, həmin dövrdə yazdığı “Həqiqətə doğru” pyesində isə xəyalında aradığı insanlığı bu dünyada gerçəkləşdirməyin mümkünlüyü qənaətinə gəlir. Belə ki, əsərin qəhrəmanı olan Kamil xəyalpərvərlikdən həqiqətpərvərliyə doğru yol alır. Kamil xəyalpərvər olarkən utopik ruhlu kitabları oxuyaraq deyir: “Bunları hər zaman oxuduqca hissiyyatım o qədər coşur, ruhum, qəlbim o qədər dəyişir ki, bu aləmdən tamamilə uzaqlaşmış, özümü başqa bir həqiqət və ziya aləmində hiss edirəm. Oraları dolaşır, oraları seyr edir və saatlarca dalıb gedirəm. O zaman qat-qat duran buludları nurlu əllərilə yırtaraq, işıq və gözəllik heykəlinə bənzər bir pəri qarşımda zahir olur. Yavaş-yavaş ta ora qədər yaxınlaşır. Ona yaxınlaşmaq istədikcə uzaqlaşır və əllərilə buludların arxasını göstərərək “aradığın oradadır” deyər, o alıcı qara gözlərini üzümə dikərək gülümsər, o gülümsədikcə mühitimi bürüyən pərdə-pərdə kəşif hava yırtılır, önümdə sənələrdən bəri ona yetişmək üçün can atdığım o həqiqət aləmi, o işıq dünyası görünür. Biixtiyar yerimdən fırlar, oraya qoşuram” [1, s.337].

Şaiq Kamilin dilindən deyir ki, hər həqiqət xəyaldan doğur: “İnsanların xəyal sandıqları bir çox həqiqət bu gün aramızda bütün əzəməti və böyüklüyü ilə təcəlli etməkdə deyilmi? Yox, mən bu dünya üçün doğulmadım” [1, s.337]. Ona görə də əsərin qəhrəmanı Kamil kainatdakı bütün pislikləri yıxıb yaxmaq, onun məhvərini şərdən xeyirə doğru dəyişmək istəyir [1, s.338]. Onun müəllimi Kamal da hesab edir ki, kainat hiss ilə yaşayır: “Yer üzündən hissiyyatın qalxdığı gün həyat sönmüş və qiyamət bərpa olmuş deməkdir. Hissiyatı tərbiyə edən, insanlarda eşq və ümid doğuran şairlərimizdir” [1, s.339].

Ancaq yaşlı Kamal gənc Kamilə anlatmağa çalışır ki, səadət, həqiqət işığı, həqiqət aləmi uzaqlarda deyil, evin içində, həyatın özündədir; artıq həqiqət işığı doğmuşdur, sadəcə onu tamamlamaq lazımdır. Bunun üçün də real həyatda həqiqət aləmini yeni nəsillər, gənclər yaratmalıdır. Bunu Şaiq Kamal müəllimin dilindən belə izah edir: “Ən mühüm məsələ eskiliyi yıxıb-yaxmaq və yeniliyi yaratmaq üçün nə şərait ilə çalışmaq və buna nasıl yaxlaşmaq məsələsidir. Həyatı-ictimaiyyəsinə inqilab yaratmaq istədiyiniz xalqın dilinə, adət və ənənəsinə, tarixinə və əhval-ruhiyyəsinə gözəlcə aşına olmaqdır. Yalnız bu surətlə müvəffəq olursunuz və yaratmaq istədiyiniz aləmin əsas qanunlarını pək ehtiyat ilə tədricən qura bilərsiniz. Yenə deyirəm, dilini, əhvali-ruhiyyəsini bilmədiyiniz xalq üçün soxulma. Onların daxili, xarici işlərinə qarışma, zira ki, sən orada çalışman indiki zamanda xeyirdən çox ziyan verir. Sonda daha fəna nəticələr törədə bilərsiniz. Oralarda özlərindən sizə həmfikir gənclər yetişdirməyə çalışın; çünki lalın dilini nənəsi bilər” [1, s.339-340].

Deməli, Şaiqin qəhrəmanı artıq göylərdən yerə enir və yerdəki reallığın göylərlə müqayisədə fərqli olduğunu görür. Artıq o, göylərdəki deyil, yerdəki həqiqət aləminə yetişmək üçün hər fədakarlığa hazırdır. Doğrudur, yenə də röyasında xəyalı “həqiqət aləminə” can atır. Bu zaman görür ki, elə orada aradığı da real həyatda aradığının özüdür. Ona görə də rüyadan ayıldıqdan sonra əsərin qəhrəmanı real həyatda həqiqət aləminin yaranması uğrunda mübarizəyə başlayır [1, s.342-344].

Şaiq başqa bir əsərində də insanları real həyatda mübarizəyə səsləyirdi. Başqa sözlə, xəyallar aləmindəki “həqiqət aləm”ini obyektiv aləmdə əldə etmək üçün mübarizə aparmağı məsləhət görürdü. O yazırdı: “Zalimləri yaşadan məzlumlardır, zülmə boyun əymək, insanlığı alçaltmaqdır, zülmə qarşı zülm ədalətdir” [1, s.347]. Eyni zamanda, o, bir məsələnin həllini sabaha ümid edərək saxlamağın deyil, həmin anda və zamanın şərtlərinə uyğun həll etməyin tərəfdarı idi. Mütəfəkkir yazırdı: “Bugünkü məsələni bu gün həll etmək lazımdır. Zaman nə doğsa, ona görə iş görməlidir” [1, s.347].

Şaiqə görə, real həyatda mübarizə aparmaq üçün insanlar cəhalət və xurafatdan uzaqlaşıb elmlə silahlanmalı, əmək və zəhmətə qatılmalıdır. O, yeni nəslin cəhalətdən uzaq durub elmi olması üçün yazırdı:

*Sən də çalış elm ilə şöhrət qazan
Qalma cəhalətdə olarsan yaman.
Elmlə abad olubdu cahən [4, s.15].*

Bu düşüncələr onu göstərir ki, Şaiqin insanlıq fəlsəfəsində bəşəriyyətin zalımla məzluma bölünmüş hissəsi arasında mübarizə gedir və bu mübarizədə həlledici rol məzlumların özü ilə bağlıdır. Başqa sözlə, xeyrin şərə qalib gəlməsi üçün insan özündə güc tapmalı, daxili problemlərini həll etməli, daha sonra şərə qarşı mübarizəyə başlayaraq onu məğlubiyətə uğratmalıdır. Bunun üçün də insan elmlə silahlanmalı, əmək və zəhmətə qatılaraq daima mübarizə aparmalıdır. Bu isə o demək idi ki, 27 aprel işğalından sonra Şaiqin insanlıq fəlsəfəsi daha çox “sovet beynəlmiləçiliyi” ilə uzlaşdırılmağa meyilli olmuşdur.

İctimai-siyasi görüşləri

Şaiqin ictimai-siyasi düşüncələrində milli özünüdərk, xüsusilə də türkçülük mühüm yer tutmuşdur. “Türkəm özüm, işte dinim İslamdır” [1, s.138] deyən Şaiq hesab edirdi ki, türkçülüğün əsas sütunlarından biri türk dili və türk ədəbiyyatıdır. Ona görə, türk dili iki qismə bölünür: 1) el dili; 2) ədəbiyyat dili: “Təbii Allah vergisi olan el dilimizə gəldikdə, dilimiz ən asan və olduqca gözəl bir lisanıdır. Türk dili bütün Asiyada ümumi bir dil kimi qəbul edilir. Qonşularımız ermənilər və gürcülərin çoxu bu dili bilir, hətta ermənilər bayramlarda Azərbaycan şərqi, nəğmələri oxuyurlar” [5, s.286]. Onun fikrincə, el dilimiz el ədəbiyyatında - bayatılar, tapmacalar, məsəllər, mahnılarda öz əksini tapmışdır. Bu dil “haqq-təala həzrətlərinin bizə bəxş etdiyi qiymətsiz, ən böyük bir nemətdir. Belə bir dilin ulu və böyük bir qövme veriləcəyinə də şübhə yoxdur” [5, s.286].

Şaiq yazırdı ki, “hər bir qövme yalnız mükəmməl ədəbi dilə malik olmaq sayəsində yaşaya bilər. Dili mükəmməl surətdə islah olmuş bir qövmin milliyyətini, qövmiyyətini nə zaman və nə də heç bir silah məhv etməyə qadir olmaz! Zira ki, mükəmməl bir dil zəmanəmizdəki dəhşətli silahların ən qüvvətli və ən dəhşətlisidir” [5, s.283-284]. O buna nümunə kimi farsların dil və ədəbiyyat vasitəsilə türk millətinin başına açdığı oyunları misal gətirirdi: “Bütün sələbət və şücaətləri ilə cahanda məşhur olan Türküstan türkləri qonşuları olan İran hökuməti ilə uzun-uzadı etdikləri müharibələrdə əksərən qalib gəlmişlər və iranlılara təhsin oxutmuşlardı. Lakin bu gün ən rəzilənə bir tövrə farslara məğlub olduqları göz önündədir. Farslar o sağlam türk ünsürünü silah gücü ilə baş əydirəmədilər. Ən axırda təqərrüb münasibətilə firdovsilərin, hafizlərin, sədilərin və bir çox daha müqtədir şairlərin tutduqları bədiələr və hüsulə gətirdikləri mükəmməl, fəsih lisanları sayəsində türkləri özlərinə baş əydirməyə müvəffəq oldular. Və müruri-zaman ilə onların dillərini qövmiyyət və hissiyyatlar ilə bərabər alıb da öz başlarına buraxdılar. Bu gün Türküstan türklərinin fars lisanında söylədiklərini və rəsmi lisanları fars lisanı olduğunu hər kəs bilir zənn edirəm” [5, s.285].

O hesab edirdi ki, bu gün türk ədəbiyyatının türk dilindən çox geri olmasına da əsas səbəb bir neçə əsr fars dilinin təsiri altında qalmağımızdır: “Buna dəxi bir para tarixi səbəblər olduğu kimi, keçmiş böyük şairlərimizin də qüsurları görünməkdədir. Doğrudur ki, Xaqani və Nizami kimi müqtədir şairlərimiz fars lisanında törətdikləri bədiələr şərəfi yenə də bizlərə məxsusdur. Lakin tarixi-ədəbiyyatımızın parlaq səhifələrində onların əsərləri heç bir yer tutmayacaq və nami-mübarəkləri ədəbiyyatımızı zinnətləndirməyəcəyi təəssüf olunacaq şeylərdir. Ana dilində şeir söyləyən şairlərimizin bir çoxu da bütün-bütünə dilimizin ahəngini pozmuşlar. Cəli və təqlidi olaraq meydana çıxardıqları əsərləri nə ədəbiyyatımızda və nə də camaatımızın əhvali-ruhiyyəsində başqalıklar törətməyə müvəffəq olmuşdur. Odur ki, ədəbiyyatımız irəliləməmiş və haman bir halda donub qalmışdır” [5, s.290-291].

Onun fikrincə, Osmanlı türk ədib və şairləri də fars və ərəb lisanının şiddətli nüfuzu altına keçdiyindən çox səpmişlər. O yazırdı ki, dilin islah olunmasının əleyhinə deyil: “Tərəqqi zamanı və yeniləşmə dövrü olduğu halda biz nə üçün tərəqqiyə çalışmıyıq? Biz nə üçün gözəl dilimizin islahı və mükəmməliyyəti uğrunda səy və kuşiş etməyək? Çalışaq, dilimizi ən fəsih və ən mükəmməl bir dil dərəcəsinə və qibtə ediləcək ədəbi dil halına gətirək. Ancaq əndazəsilə” [5, s.292].

Şaiq yaradıcılığında türk dili və türk ədəbiyyatının inkişafı ilə yanaşı, türk birliyinin təşəkkülü, turançılıq ideyasının təbliğinə də mühüm yer vermişdir. O, xüsusilə də cümhuriyyət dövründə qələmə aldığı “Marş”, “Arazdan Turana”, “İki mücahid”, “Vətənin yanıq səsi”, “Yeni ay doğarkən” və başqa şeirlərində türkçülüğü və turançılığı təbliğ etmişdir. Məsələn, A.Şaiq “Marş” şeirində yazırdı ki, türk xalqları birləşməli, yenidən ünlə, zəfərlə, şanla türk tarixini doldurmalı və düşmənlərinə öz yerini göstərməlidir:

*Türk qafasında qorxu yuvalamaz, düşmənim!
Hər dəmirdən yapılmış ruhum, qəlbim, bədənim.
Süngümüzün ucundan damar qətrə-qətrə qan,
Hürriyyətdən, vətəndən ölüncə keçməm, düşman.
Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Ərgənəkon” ocağı.
Haydi, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım! [1, s.52]*

A.Şaiq “Arazdan Turana” şeirində isə Vətənin darda olduğunu və onu qurtaracaq türk oğlunu gözlədiyini yazırdı. Onun fikrincə, türk elinin arasına xainlər soxulmuş və bu eli parçalamaq istəyir:

*Nərdə o Türk nişanım, o qoç igit, qəhrəman?
Yolunu pək özlədim, yol ver ona, Yaradan?
Yel atına binsin də, gəlsin səni qurtarsın!
Yağı olan bu xain başları qoparsın [1, s.59].*

O, daha sonra yazırdı ki, türk oğlu bu hayqırtını eşidib yardıma qoşur:

*“Quzğun dəniz” bu qara xəbərləri dinlədi,
Yara almış dişi bir arslan kibi inlədi.
Basdı Kürü, Arazı dalğaların selinə,
Birdən-birə köpürdü, daşdı Turan elinə.
O dağ kibi yüksələn dalğaları yürüdü,
Yüz milyonluq Turanı başdan-başa bürüdü.
Hər kiçicik dalğasında bir ildırım patladı,
Almas kipriklərində birər şimşək oynadı.
Hər bir öksüz bucaqda qopdu yeni bir tufan,
Coşqun sellər qaldırdı əngəlləri aradan.
Artıq sehrlı divlər yediyini hər qusdu,
Sonra Turan da susdu, dəniz də, göy də susdu [1, s.61].*

Qeyd edək ki, türk ruhlu Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə Şaiqin Turan sevdası daha da güclənmiş, xəyalən təsəvvür etdiyi türk birliyinin gerçəkləşməsinə inamı artmışdır.

Ancaq 27 aprel işğalından sonra bəzi mütəfəkkirlərimiz kimi zamanla Şaiqin də türkçülüyə, turançılığa olan münasibəti dəyişmiş, hətta əksər hallarda tənqidi mövqe tutmağa başlamışdır. Məsələn, Şaiq sovetlər dönəmində qələmə aldığı “Xatirələrim”də yazırdı ki, Əli bəy Hüseynzadə Bakıya gəldikdə “özü ilə bərabər Azərbaycan xalqına xeyiri olmayan ziyanlı fikirlər, panislamizm, pantürkizm ideyaları, üstəlik, xalqın anlamadığı, ərəb, fars kəlmə tərkibləri ilə dolu olan bir dil də gətirmişdir” [6, s.400]. O, daha sonra qeyd edirdi: “Doğrudur, Ə.Hüseynzadə həmişə vətəndən, xalqdan danışırdı, ancaq onun əsərlərində, nə də hərəkətlərində Azərbaycan dilinə və Azərbaycan xalqına olan

məhəbbətini görmədik” [6, s.401]. Əlbəttə, Şaiqin bu fikirləri həqiqəti özündə əks etdirmir, daha çox dövrün şərtlərindən qaynaqlanırdı.

Onun fikrincə, Ə.Hüseynzadə və onun tərəfdarları Azərbaycanda özlərinə yer edə bilmədikləri, yerli qabaqcıl ziyalılar tərəfindən ciddi müqavimətə rast gəldikləri üçün bir-bir Türkiyəyə qayıtmağa başlayıblar [6, s.401]. Şaiq yazırdı: “Füyuzat”da hüriyyət məsələləri sərvətdarların, varlıların mənafeyinə uyğun izah olunurdu. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində isə bu məsələnin həlli demokratik istiqamətdə idi” [6, s.405]. Şübhəsiz, bu məsələlərdə Şaiq ifrata varırdı. Çünki “Füyuzat”ın tutduğu yol, bəzi qüsurları nəzərə almasaq, daha çox milli-demokratik yol idi, nəinki “Molla Nəsrəddin”in.

Sovetlər Birliyi dövründə Şaiqin dünyagörüşünü təhlil edən prof. Mithət Ağamirov iddia edirdi ki, 27 aprel işğalınaqədərki dövrdə onun yaradıcılığında dini və milli təsirlər, ilahi qüvvəyə bel bağlaması həlledici, aparıcı istiqamət səviyyəsinə yüksəlməmişdi. Yəni Şaiq milli-demokratik cəbhədə olsa da, sonuna qədər bu yolu davam etdirə bilməyib. Ağamirov daha sonra yazırdı ki, Şaiqin meyil göstərdiyi milli-demokratik cərəyanın tərəfdarları “Həyat”, “Füyuzat”, “Kaspi”, “İrşad” kimi milli qəzet-jurnalların ətrafında milli ideyaları təbliğ etdiyi halda, azərbaycanlı-türk marksistlər buna qarşı olmuşlar. Ağamirova görə, o zaman milli marksistlər belə bir həqiqəti əsas tutur və təbliğ edirdilər ki, cəmiyyətin üzvləri varlılarla yoxsullara, kapitalistlərlə fəhlələrə, mülkədarlarla yoxsul kəndlilərə bölünür. Guya ilk dövrlərdə Şaiq bunu dərinlən anlamamış, bütün millətlərin burjuaziyasının istismarçı və zalım olmasını, proletarları istismar etdiyini dərk etməmişdir [7, s.60]. Ağamirovun fikrincə, bu baxımdan Şaiq yaradıcılığının ilk dövrlərində cəmiyyətin müxtəlif qütblərə bölünməsinə, yəni burada varlılarla yoxsulların, əzənlərlə əzilənlərin, zalımlarla məzlumların olmasını qismən anlamışdır [7, s.68].

27 aprel faciəsindən sonra milli-dini hisslərdən tamamilə qurtula bilməyən Şaiqin yavaş-yavaş marksizm-leninizm fəlsəfəsinə yaxınlaşdığını deyən Ağamirov yazırdı ki, bu ikili mülahizələr onda bir müddət davam etmişdir. Belə ki, Ağamirova görə, XX əsrin 30-cu illərində Şaiq bir tərəfdən İslam dininin tarixi irəliləmə üçün körpü rolunu oynadığına inanmış, digər tərəfdən bu dinin insanlara zorla, qılınc gücünə qəbul etdirildiyini göstərmişdir [8, s.850].

O, Sovet Azərbaycanı dövründə yalnız İslam dinini deyil, türk mədəniyyətini də qoruyub yaşatmağa çalışmışdır. Hər halda, onun “Nüşabə” pyesində (1945) ifadə etdiyi mülahizələr zahirən “sovet beynəlmiləçiliyi”nə bağlı olsa da, mahiyyət etibarilə Azərbaycan-türk mədəniyyəti ilə əlaqəli olmuşdur. Şaiq Nüşabənin dilindən yazırdı:

*Babalardan süzüldü saf qanımız,
Nə qədər var həyatımız, canımız.
Bizi qoynunda bəsləyən torpaq.
Düşməne, bil ki, tapdaq olmayacaq!
Qəlbimizdir bölünməyən vətənim! [1, s.560]*

Bütün bunlar o deməkdir ki, Abdulla Şaiq Sovet Azərbaycanı dövründə sosializm adı altında ədalətli bir cəmiyyətin qurulmasına ümid etməklə yanaşı, islamçılıq və türkçülük məsələlərində ethiyatlı, həssas olmağı unutmamışdır.

Nəticə

Beləliklə, Şaiqin dünyagörüşündə bəzən utopik, bəzən də real xüsusiyyət daşıyan insanlıq fəlsəfəsi (cəmiyyət və insan) mühüm yer tutmuşdur. Onun əsas istəyi dünyanın, cəmiyyətin və insanın bu günü və gələcəyini istər romantik, istərsə də gerçək anlamda ideal şəkildə görməkdir. Özünün də yazdığı kimi, bu “ideal”ı xəstə halından sağlam şəkildə salmaq üçün insanlığın daxilindəki şəri, zülmü, fəlakəti aradan qaldırmaq, onun yerinə səadət, vicdan, mərhəmət hissələrini gücləndirmək lazımdır. Bu o anlama gəlir ki, insanlığın özü həm fərdi, həm də kollektiv anlamda ikiliyin mübarizəsi şəraitindədir. Maraqlıdır ki, insanın xəyallarındakı istəklər əsasən xeyirlə bağlıdırsa, real həyatdakı əməllərində daha

çox şər özünü büruzə verir. Deməli, insanlıq üçün vacib olan “ideal”ı sağlam vəziyyətə gətirməkdir ki, bəşəriyyəti şərdən uzaqlaşdırsın.

Şaiqin türkçülük, turançılıqla bağlı görüşlərinə gəlincə, onun bu məsələlərdə səmimi mövqe tutması təbiidir. Çünki Şaiq üçün türkçülük, turançılıq milli duyğuların tərcümanı olmaqla yanaşı, türk xalqlarının milli-mədəni birliyinin ifadəsi idi. Eyni zamanda, burada önəmli olan türkün özünə dönüşü və keçmiş əzəmətini bərpa edərək yenidən dirilişi idi. Doğrudur, Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Şaiqin turançılıq məsələsində baxışı xeyli dəyişmişdir. Belə ki, artıq Şaiq turançılıqdan çox “beynəlmiləlçi” ideyaları, xüsusilə də sinfi məsələni önə çəkirdi; məzlumların zalımlara qarşı mübarizə aparmasının əhəmiyyətindən söz açırdı. Ancaq bütün hallarda Şaiqin türk dünyagörüşünə sahib olması, türk fəlsəfəsini yenidən ifadə etmək hissi hər zaman ön planda olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Şaiq Abdulla. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
2. Ağayev Müstəqil. Azərbaycan demokratik fikrində insan konsepsiyası. Bakı: Nurlan, 2009.
3. Şaiq Abdulla. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1974.
4. Şaiq Abdulla. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı: Azərnəşr, 1976.
5. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: Tural-Ə NPM, 2002.
6. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. İki cildə. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
7. Ağamirov M.M. Abdulla Şaiqin dünyagörüşü. Bakı: Maarif, 1982.
8. Ələkbərli Faiq. Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2020.

Фаик Алекперли

**СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ И
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АБДУЛЛА
ШАИГА**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о важном месте азербайджано-турецкого мыслителя Абдуллы Шаига в нашей национально-философской и социально-интеллектуальной истории. Он отличался в нашей национально-философской и социально-интеллектуальной истории своими социально-философскими взглядами и философским романтизмом. Социально-философские взгляды Шаига основаны на человеке и обществе, есть утопические надежды на будущее общества и людей. Шаиг считал, что с надеждой на будущее человек может освободиться от внутреннего зла и приобрести гуманистический образ мышления.

В статье также анализируются социально-политические взгляды Шаига. Национальное самосознание, особенно тюркизм, играло важную роль в его общественно-политических взглядах. В статье отмечается, что наряду с развитием турецкого языка и турецкой литературы в творчестве Шаига, формирование турецкой общины также отводило важное место продвижению идеи туранизма. С образованием тюркоязычной Азербайджанской Республики любовь Шаига к Турану стала еще сильнее, и его уверенность в реализации своей мечты о единстве Турции возросла. Шаиг надеялся на установление справедливого общества во имя социализма в Советском Азербайджане, но не забывал быть осторожным и чутким в вопросах исламизма и тюркизма.

Faig Alakbarlı

**SOCIAL PHILOSOPHY AND SOCIO-POLITICAL VIEWS OF
ABDULLAH SHAIG****SUMMARY**

The article talks about the important place of the Azerbaijani-Turkish thinker Abdullah Shaig in our national-philosophical and socio-intellectual history. He was distinguished in our national-philosophical and socio-intellectual history by his socio-philosophical views and philosophical romanticism. Shaig's socio-philosophical views are based on man and society, there are utopian hopes for the future of society and people. Shaig believed that with hopes for the future, a person could be free from the evil inside and acquire a humanistic mindset.

The article also analyzes Shaig's socio-political views. National self-consciousness, especially Turkism, played an important role in his socio-political meetings. It is noted in the article that along with the development of the Turkish language and Turkish literature in Shaig's work, the formation of the Turkish community also gave an important place to the promotion of the idea of Turanism. With the establishment of the Turkish-speaking Republic of Azerbaijan, Shaig's love for Turan became even stronger, and his confidence in the realization of his dream of Turkish unity increased. Shaig hoped for the establishment of a just society in the name of socialism in Soviet Azerbaijan, but did not forget to be careful and sensitive in matters of Islamism and Turkism.